

„ПОЛІАРХІЯ” Р.ДАЛЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАХІДНОЇ КРИТИКИ І СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Одним з засобів розвитку сучасної української політичної науки є ознайомлення вчених не лише з найважливішими положеннями класичних праць світового значення, а й з поглядами інших західних вчених на ці праці. Для України, яка знаходиться на переломі між декларативною і дієвою демократією, дуже важливим є ознайомлення з працями, створеними на кризових етапах історії сучасної західної демократії. Це дозволяє краще “приміряти” їхній досвід до нашого, не ігноруючи, водночас, величезні контекстуальні відмінності.

У 1960-х – на початку 1970-х США і Західна Європа пережили ескалацію напруги і конфліктів, певним водорозділом яких були 1968-9 рр. Рух проти війни у В'єтнамі, студентський рух і діяльність політичних груп “нових лівих” змінили політичну ходу у цей “час чіткої політичної поляризації”. Нові суспільні рухи, спрямовані проти усталеної політичної системи, були неочікувані політологами-плюралістами (1). Суспільно-політична криза кінця 1960-х рр. і подальші політичні збурення зруйнували образ “стабільних демократій”, збудований плюралістичною політичною наукою початку 1960-х (2).

Перед провідними політологами-плюралістами тодішнього Заходу постало завдання відповісти на виклики часу. Серед цих політологів був і класик американської політичної науки та видатний теоретик демократії Роберт А. Даль (1915 року народження), який в другій половині 1970-х рр. перейшов на позиції неоплюралізму. Він очолював кафедру політичної науки Йельського університету з 1957 до 1962 р. (вийшов на пенсію як почесний професор у 1986 р.), у 1966-67 рр. був президентом Американської політологічної асоціації, а в 1972 р. став членом Національної Академії Наук США (3).

Книга Р. Даля “Поліархія: участь і опозиція” (1971), опублікована посередині його більш як шестидесятирічної наукової кар’єри (перша його наукова стаття вийшла в світ у 1940 р.), стала відповіддю не лише на потреби того часу, а й сьогодення. Тому вона й досі продовжує викликати значний інтерес дослідників.

Оцінити значення цієї книги, на наш погляд, можна через здійснення таких завдань: 1) структурувати зауваги критиків; 2) виділити основні ідеї цієї праці; 3) виокремити положення, зловіденні в умовах сучасних демократичних реформ.

Серед критиків книги “Поліархія” ми виділяємо декілька підходів.

1. Приналежність до певного напрямку.

Д.Гелд (1996) відносить “Поліархію” (поряд з відомими книгами Р.Даля 1956 і 1961 рр.) до “класичної версії” плюралізму, оскільки на позиції “неоплюралізму” Р.Даль перейшов, на його погляд, з 1978 р. (4).

Італієць Е.Альбертоні (1987) і американка Н.Бермео (1999) вважають цю книгу важливим і плідним внеском у емпіричну політологію (5).

К.Стром і А.Пшеворські помітили тут схожість поглядів Р.Даля і Дж.Шумпетера на змагальну модель демократії (6).

Г.Алмонд (1990) розглядає “теорію умов поліархії”, викладену у даній праці Р.Даля, в одному ряду з “гіпотезами розвитку” кінця 1960-х рр. С.Гантінгтона (мобілізаційно-інституційне пояснення політичного устрою) і Д.Растова (теорія історичних переходів до демократії), вказуючи на спільний песимізм С.Гантінгтона і Р.Даля щодо розвитку демократії у політичних системах третього світу (7).

2. Умови демократії і демократизації.

Тут можна виділити принаймні три підгрупи критиків. До першої відносимо тих, хто звертав увагу лише на соціоекономічні умови. Так, на думку британців Р.Беневіка і Ф. Гріна, у “Поліархії”, як і в пізнішій книзі “Дилеми плюралістичної демократії”(1982), Р.Даль запропонував “амбіційну емпіричну теорію соціоекономічних умов”, сприятливіх для переходу до демократії (8). Подібний погляд знаходимо і в британця Д. Каванага (9).

Другу підгрупу вчених представляють ті, хто звертав увагу як на соціоекономічні, так і на культурно-ціннісні умови демократизації і демократії. Так, китаєць Лю Юнчуан посилається на положення з названої праці Р.Даля, де йдеться про обумовленість демократії децентралізацією політичних ресурсів і новими нормами культури (10). А норвежець Й.-Е. Лане і швед С.Ерссон зазначили, що Р.Даль вказував на обумовленість демократії децентралізованою економікою та певною системою переконань. Окрім цього, вони вважали книгу “Поліархія” підсумком значної частини дебатів щодо умов для демократичних інституцій з перспективи політичної соціології (11).

До третьої підгрупи вчених входять ті, хто наголошували на культурно-ціннісній обумовленості демократії, насамперед на зв’язку між політичною культурою еліт і демократією. Так, Л.Даймонд розглядає Р.Даля (1971) в одному ряду з такими відомими дослідниками зв’язку

між політичною культурою і демократією як Г.Алмонд, С. Верба, С. М. Ліпсет, А. Інкелес (12). Американець М. Селігсон вважає “Поліархію” Р.Даля важливою ланкою у розвитку парадигми культурно-політичного підґрунтя демократії – від Г.Алмонда і С.Верби до Р.Патнема (13). Дж. Джибсон згадує Р.Даля (1971, 1989) поряд з тими політичними теоретиками (Г.Алмонд і С.Верба 1963, Інглгарт 1990), які пробували віднайти “особливі культурні цінності”, сприятливі для розвитку демократії (14). Д.Гелд зазначав, що Р.Даль виводив підтримку політичної системи з “глибин політичної культури” (15).

Окрім того, американські вчені Г.Маркс (1992), Ф.Роедер (1998) і Н.Бермео (1999) звернули увагу на тезу Р.Даля про зростання ймовірності демократизації внаслідок збільшення витрат на придушення опозиції і падіння витрат на терпиме ставлення до неї (16), а фінський політолог Т. Ванганен вказав на проблему операціоналізації умов демократизації Р.Даля (1971) (17).

3. Сутність демократії.

Американці М.Гасьоровські, А.Пшеворські, Л.Даймонд, британці Р.Роуз, В.Мішлер і К.Герпфер, а також фін Т.Ванганен зазначили, що Р.Даль (1971) вважав сутністю демократії значну чутливість урядовців до уподобань громадян. Водночас, А.Пшеворські знайшов схожі погляди у В.Райкера (1965), Ф.Шміттєра і Т.Карл (1991), а Р.Роуз, В.Мішлер і К.Герпфер вказали на провідну роль такого підходу Р.Даля для подолання теоретичного розриву між ідеалами і практикою демократії (18).

4. Показники і виміри демократії, спроби доповнень і вплив на інших вчених.

Особливу увагу низки вчених привернуло використання Р.Далем (1971) показників (індексів) і вимірів демократії. Так, Ч.Тейлор знайшов у “Поліархії” Р.Даля “найбільш впливове використання глобально-індексного підходу”, збагаченого пізніше індексом політичної демократії К.Боллена та індексом поліархії М.Коппеджа і В.Рейніке (19). Р.Роуз, В.Мішлер і К.Герпфер, визнавши запозичення вимірів Р.Даля (1971) багатьма вченими для класифікації демократичності країн, вказали на те, що ці виміри (змагання за посаду і політична участь) суперечать методологічному прагненню зробити “поліархію” одновимірною сталою змінною для аналізу кількісних даних (20).

Деякі вчені прагнули доповнити концепцію Р.Даля (1971). Так, соціолог К.Боллен (1991), відзначивши важливість і своєрідність “Поліархії”, спробував охопити вісім “інституційних гарантій” демократії Р.Даля (1971) своїми двома вимірами демократії (політичних прав і свобод) (21). Л.Даймонд вважає, що у два виміри поліархії Р.Даля (опозицію чи організоване суперництво та участь) є вбудованим третій вимір – громадянської свободи (22). Г.Екстайн, автор теорії конгруентності, назвавши концепцію поліархії Р.Даля (1971) “особливо корисною” для аналізу владних схем, пропонує доповнити перелік критеріїв поліархії “можливістю безпосередньо брати участь у прийнятті рішень” (23). Аргентинський політолог Гільермо О’Доннелл доповнив концепцію поліархії Р.Даля своїми процедурними вимогами (24).

Книга Р.Даля “Поліархія” справила значний вплив на погляди багатьох політологів. Американці М.Бертон, Р.Гантер і Дж.Гілі (1992) вказали на “широку згоду серед вчених” щодо визначення демократії через процедурні критерії Р.Даля (1971), окремо згадавши про вплив на Х.Лінца (25). Сам Х.Лінц і його колега А.Степан посилаються на інституційні вимоги Р.Даля (1971), обґрунтовуючи потребу у вільних виборах для демократичного переходу (26).

М.Коппедж і В.Рейніке (1991) розробили шкалу поліархії, спираючись на “концептуальне і операційне визначення поліархії” Р.Даля (1971) через вісім мінімальних вимог. “Поліархія”, на їх погляд, відрізняється від “демократії” (якою її зазвичай сприймають) тим, що вона є вимірюваною і відображає політичну (а не соціальну чи економічну) демократію (27).

С.Вейр і Д.Бітам вказали на схожість своїх критеріїв для демократичного аудиту з показниками демократії Р.Даля (1971) (28).

Л.Даймонд і М.Платтнер (1996) зазначили, що критерії “сучасної політичної демократії” Ф.Шміттєра і Т.Карл є дуже подібними до критеріїв Р. Даля (1971), відрізняючись лише наголосом на невиборчих засобах тиску громадян на урядовців (29).

Окремі вчені також зазначили, що хоча Р.Даль у книзі “Поліархія” віддав перевагу еволюційному переходу до демократії і висловив песимізм щодо можливості революційного перебігу демократизації у найближчому майбутньому, але третя хвиля демократизації (з 1974 року) відкинула його застереження (30). Розглядаючи книгу Р.Даля “Поліархія: участь і опозиція” (1971) як важливу віху у розвитку демократичної теорії, ми насамперед наголошуємо на ґрунтовній розробці в ній гарантій, вимірів і умов (передумов) демократії.

Одне з вихідних припущень Р.Даля полягає у тому, що ключова ознака демократії – “постійна чутливість уряду до уподобань своїх громадян” – відображає реальні можливості громадян: 1) формулювати свої уподобання; 2) виражати їх; 3) змушувати уряд однаково брати їх до уваги. А існування цих “трьох необхідних умов демократії” забезпечується у нього вісьмома інституційними гарантіями демократії: 1) свободою формувати організації і вступати до них; 2) свободою вираження; 3) правом голосувати; 4) правом обрання на публічну посаду; 5) правом політичних лідерів змагатися за підтримку і за голоси; 6) альтернативними джерелами інформації; 7) вільними і чесними виборами; 8) інституціями для узалежнення урядової політики від голосів виборців та їх уподобань (31).

Стрижнем цих інституційних гарантій демократії Р.Даль тут виступають, на наш погляд, вільні і чесні вибори.

Названі вісім гарантій демократії Р.Даль розглядає через два “теоретичні виміри демократизації”: 1) публічне *суперництво* (перефразоване ним же як рівень політичного змагання, дозволеної опозиції, лібералізації); 2) *участь* у системі публічного суперництва (іншими словами – частка населення з правом брати участь у контролюванні уряду і оспорюванні його поведінки). Найбільш демократизовані за цими вимірами режими він називає “поліархіями” (32). Розвиток публічної опозиції (або трансформацію вбік режиму, де опозиція легально організовується у політичних партіях та протистоїть уряду на вільних і чесних виборах) Р.Даль вважає особливо важливою рисою демократизації (33).

Поєднання таких чинників, як нижчі бар’єри для публічного суперництва й більша частка населення, включеного у політику, на думку Р.Даля, спонукають політиків адаптувати риторику, програму, політичний курс та ідеологію до уподобань досі не представлених груп, сегментів чи верств. А це, на його погляд, принаймні унеможлиблює впровадження політичного курсу, подібного до масового знищення своїх громадян правителями СРСР 1930-х рр. (34).

Реагування лібералізованих режимів на вимоги зменшити нерівність через розширення виборчого права у ХІХ – на початку ХХ ст., зазначає Р.Даль, зробило ці режими більш чутливими до вимог громадян, особливо робітництва, поширити “соціальні права” на соціальне забезпечення, освіту тощо (35). А демократизація у західному світі, на його погляд, пройшла через такі трансформації: 1) перетворення впродовж ХІХ століття гегемоній і змагальних олігархій у напівполіархії; 2) переростання напівполіархій у повні поліархії впродовж трьох десятиліть напередодні І світової війни (у Європі); 3) подальшу демократизацію повних поліархій під впливом розвитку держави добробуту з 1930-х і громадянських рухів з кінця 1960-х рр. (36).

Узагальнюючи історичний досвід, Р.Даль виділяє “три можливі шляхи до поліархії”: 1) лібералізація випереджає включення громадян у політику (Англія); 2) включення громадян у політику випереджає лібералізацію (доваймарська Німеччина); 3) одночасне надання загального виборчого права і прав публічного суперництва, тобто раптовий перехід від закритої гегемонії до поліархії (Франція 1789-92). Найбільш поширеним серед старіших поліархій і безпечним він вважає перший шлях, на якому культура змагальної політики (включаючи взаємну терпимість і безпеку) розвивалися спочатку серед нечисельної еліти, а потім до неї долучалися ширші суспільні верстви, сприймаючи взаємні гарантії, розвинуті попередниками (37).

Крім того, Р.Даль вважає, що для сталої поліархії необхідними є сім “сукупностей складних умов” (чи передумов): 1) суперництво історично випереджає включення; 2) соціоекономічний устрій, який передбачає розосереджений чи нейтралізований доступ до примусу і до соціоекономічних санкцій, а також фермерський аграрний чи децентралізований торгово-промисловий типи економіки; 3) високий рівень соціоекономічного розвитку; 4) низький ступінь

об'єктивної нерівності; 5) низький субкультурний плюралізм; 6) слабе чи тимчасове домінування з боку іноземної держави; 7) переконаність політичних активістів у легітимності інституцій поліархії, ефективності поліархії для вирішенні проблем, необхідності політичних стосунків співпраці і змагання, необхідності й бажаності компромісу та їх висока довіра до інших (38).

Особливо важливими для поліархії він вважає плюралістичний суспільний устрій і децентралізовану економіку (не обов'язково з приватною власністю). Адже плюралістичний суспільний устрій, а також правові обмеження урядового примусу, зменшують ресурси для застосування насильства щодо громадян, які живуть в умовах поліархії (39).

Вважаючи нереалістичними припущення про різку зміну кількості поліархій впродовж покоління чи двох, Р.Даль водночас пропонує творцям політики США три стратегії сприяння демократизації інших країн: 1) окупацію певної країни і підтримку нового поліархічного урядування; 2) підтримку демократичних революційних рухів всередині країни коштами, зброєю та іншими ресурсами; 3) підтримку існуючих (недемократичних) урядів різними ресурсами і водночас тиск на них, щоб вони демократизувалися. Але третю стратегію він вважає малоперспективною, оскільки “диктаторів і олігархів не легко спокусити іноземною допомогою на зруйнування своїх власних режимів” (40).

Якщо б у країні з авторитарним чи напівавторитарним (“гегемоністським” чи “змішаним”) режимом з'явився лідер-реформатор (“гіпотетичний Новатор”), то для проведення демократизації він, на думку Р.Даля, мав би зробити такі кроки: 1) критично оцінити своє становище і поступово збільшити реальні можливості для участі й суперництва (це іноді краще від негайного впровадження малодієвої демократичної конституції); 2) домогтися взаємних гарантій безпеки для опонентів у конфлікті; 3) зберігаючи за виконавчою владою значний обсяг повноважень для рішучих дій (щоб запобігти імобілізму), водночас зробити “занадто незалежних політичних лідерів” більш залежними від політичних інституцій, чутливих до різноманітних інтересів і вимог; 4) запобігти фрагментації, створивши відповідну партійну систему; 5) сприяти соціалізації опозиції і проурядових сил та подоланню взаємного антагонізму через спільне вирішення конкретних і зрозумілих проблем (41).

Отже, книга Р.Даля “Поліархія” відобразила прагнення її автора не лише вдосконалити критерії демократії, але й запропонувати власну стратегію суспільно-політичних змін з метою утвердження демократичного устрою в перехідних суспільствах.

Висновки: 1. Західні критики схильні відносити книгу Р.Даля “Поліархія” до класичного плюралізму, який домінував насамперед у 1950-60-х рр.

2. Особливий інтерес західних вчених до проблеми умов демократії в “Поліархії”, з наголосом на соціоекономічних та культурно-політичних умовах, дозволяє вважати цю працю серйозним внеском у розробку теорії умов демократії та демократизації.

3. Теза про значну чутливість урядовців до громадян як сутність демократії, потрапивши у центр уваги інших вчених, сприймалась частиною з них як засіб подолання розриву між теорією і практикою демократії.

4. Показники, виміри та інституційні гарантії демократії Р.Даля саме через “Поліархію” ввійшли у науковий словник відомих сучасних політологів, які прагнули їх творчо розвинути.

5. Прагненню радикалів кінця 1960-х – початку 1970-х рр. розширити насамперед політичну участь Р.Даль протиставив наголос на пріоритеті політичного суперництва (лібералізації, дієвої опозиції) над механічним розширенням політичної участі, хоча формально обидва виміри демократії і демократизації (суперництво і участь) залишаються у нього рівноправними. Особливо варто відзначити його тезу, що суперництво неможливе без лібералізації і дієвої опозиції.

6. Вважаючи необхідною умовою демократизації і демократії саме існування справжньої опозиції існуючому уряду, Р.Даль пропонує виробити культуру взаємної терпимості влади і опозиції через співпрацю у вирішенні конкретних і зрозумілих проблем.

1. Held D. Models of democracy. – 2nd ed. – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1996. – P.211-212.

2. Dunleavy P. and O'Leary B. *Theories of the State: the politics of liberal democracy*. – Houndmills: Macmillan Education Ltd., 1987. – P.271-272.
3. Dahl R.A., interviewed by N.Polsby in 1980-81 // *Political science in America: oral histories of the discipline*/Ed. by M.A.Baer, M.E.Jewell and L.Sigelman. – Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1991. – P.166.
4. Held D. *Op.cit.* – P.200-202.
5. Albertoni E. A. *Mosca and the theory of elitism* /Translated by P. Goodrick. – Oxford: B. Blackwell, 1987. – P.129; Bermeo N. *Myths of moderation: confrontation and conflict during democratic transitions* // *Transitions to democracy* /Ed. by L. Anderson. – New York: Columbia University Press, 1999. – P.132.
6. Strom K. *Democracy as political competition* // *Reexamining democracy: essays in honor of S. M. Lipset* /Ed. by G. Marks, L. Diamond. – Newbury Park, Calif., 1992. – P.28; Przeworski A. *Minimalist conception of democracy: a defense* // *Democracy's value* /Ed. by I.Shapiro and C. Hacker-Cordon. – Cambridge, 1999. – P.23.
7. Almond G. A. *The development of political development* // Almond, G. A. *A discipline divided: schools and sects in political science*. – Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1990. – P.221, 229.
8. *The Routledge dictionary of twentieth-century political thinkers* /Ed. by R. Benewick and Ph. Green. – London: Routledge, 1992. – P.42-43.
9. Kavanagh D. *Political science and political behaviour*. – London, 1983. – P. 122.
10. Liu Y. *Patterns and results of the third democratization wave*. – Lanham, 1993. – P.10, 12, 15-16.
11. Lane J.-E., Ersson S. O. *Politics and society in Western Europe*. – 3rd ed. – London, 1994. – P.25-27.
12. Diamond L. J. *Developing democracy: toward consolidation*. – Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1999. – P.166, 172.
13. Seligson M. A. *Tatu Vanhanen thesis and the prospects of democracy in Latin America* // Vanhanen T. *Prospects of democracy: a study of 172 countries*. – London: Routledge, 1997. – P.278.
14. Gibson J. L. *The resilience of mass support for democratic institutions and processes in the nascent Russian and Ukrainian democracies* // *Political culture and civil society in Russia and the new states of Eurasia* /Ed. by V. Tismaneanu. – Armonk, N.Y., 1995. – P.54-55.
15. Held D. *Op.cit.* – P.210.
16. Marks G. *Rational sources of chaos on democratic transition* // *Reexamining democracy: essays in honor of S. M. Lipset* /Ed. by G. Marks, L. Diamond. – Newbury Park, Calif., 1992. – P.50; Roeder Ph. G. *Transitions from communism: state-centered approaches* // *Can democracy take root in post-Soviet Russia?* – Lanham, Md., 1998. – P.207-208; Bermeo N. *Op.cit.* – P.132.
17. Vanhanen T. *Prospects of democracy: a study of 172 countries*. – London: Routledge, 1997. – P.14-15, 21.
18. Gasiorowski M. J. *The political regimes project* // *On measuring democracy: its consequences and concomitants* /Ed. by A. Inkeles. – New Brunswick, 1991. – P.106; Przeworski A. *Minimalist conception of democracy: a defense* // *Democracy's value* /Ed. by I.Shapiro and C. Hacker-Cordon. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1999. – P.32; Diamond L. J. *Op.cit.* – P.3; Rose R., Mishler W. and Haerpfer Ch. *Democracy and its alternatives: understanding post-communist societies*. – Cambridge, 1998. – P.27-28; Vanhanen T. *Op.cit.* – P.28.
19. Taylor Ch. L. *Measures of government change* // *On measuring democracy*/Ed. by A. Inkeles. – New Brunswick, 1991. – P.210.
20. Rose R., Mishler W. and Haerpfer Ch. *Op.cit.* – P.28-29.
21. Bollen K. A. *Political democracy: conceptual and measurement traps* // *On measuring democracy: its consequences and concomitants* /Ed. by A. Inkeles. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1991. – P.3-4, 6.
22. Diamond L. *Op.cit.* – P.8.

23. Eckstein H. Congruence theory explained //Can democracy take root in post-Soviet Russia?. – Lanham, Md., 1998. – P.31-32.
24. Diamond L. Op.cit. – P.14.
25. Burton M., Gunther R. and Higley J. Introduction: elite transformation and democratic regimes //Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe /Ed. by J. Higley and R. Gunther. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1992. – P.1.
26. Linz J., Stepan, A. Toward consolidated democracies //The changing nature of democracy/Edited by T. Inoguchi, E. Newman, and J. Keane. – Tokyo, 1998. – P.48.
27. Coppege M., Reinicke W.H. Measuring polyarchy //On measuring democracy: its consequences and concomitants /Ed. by A. Inkeles. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1991. – P.47-48.
28. Weir S., Beetham D. Political power and democratic control in Britain. – London: Routledge, 1999. – P.15.
29. Diamond L. and Plattner M. F. Introduction //The global resurgence of democracy /Ed. by L. J. Diamond and M.F. Plattner. - 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – P.XI.
30. Rose R., Mishler W. and Haerpfer Ch. Op.cit. – P.46.
31. Dahl R.A. Polyarchy: participation and opposition. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971. – P.1-3.
32. Ibid. – P.4-5, 8.
33. Ibid. – P.1.
34. Ibid. – P. 23, 26-27.
35. Ibid. – P.89-91.
36. Ibid. – P.10-11.
37. Ibid. – P.34-37.
38. Ibid. – P.202-203.
39. Ibid. – P.60, 92-93.
40. Ibid. – P.208, 210-212.
41. Ibid. – P.215-226.

SUMMARY

Skoblyk N. “Polyarchy” by R. Dahl through the prizm of the western criticism and modernization.

The author of the article touches the main aspects of the famous book “Polyarchy” (1971) by American political scientist Robert Dahl. N.Skoblyk accentuates on the connection between basic critical approaches to the book and the real importance of its creative ideas. She asserts that R.Dahl’s concept of democratic criteria is tightly connected with his concept of pro-democratic changes in transitional societies.